

Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΤΕΙΧΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΥ

Οι γνώσεις μας για τη βόρεια πλευρά της οχύρωσης του Δίου ήταν πριν από δύο χρόνια πολύ περιορισμένες¹. Γνωρίζαμε μόνον τους δυο πύργους στους οποίους αυτή απέληγε στις γωνίες του περιβόλου και την είσοδο (πύλη Β Ι) στο βόρειο πέρασ του κεντρικού δρόμου της πόλης, που, όπως αναφέρει ο Γ. Σωτηριάδης, ήταν γνωστή στους χωρικούς με το όνομα «Πόρτες»². Τα τρία αυτά σημεία έδειχναν με σαφήνεια ότι το βόρειο τείχος ακολουθούσε ευθύγραμμη πορεία σε μήκος 530 μ. περίπου και απέληγε 70 μόνον μέτρα ανατολικά από την πύλη. Ήταν δηλαδή αρκετά κοντύτερο από το αντίστοιχο νότιο σκέλος, πράγμα που οφείλεται χωρίς αμφιβολία στη ροή του ποταμού Βαφύρα³. Στην υπόλοιπη διαδρομή του βόρειου τείχους ήταν ορατοί κατά διαστήματα μερικοί λίθοι, που εξείχαν σαν δόντια από το έδαφος δίνοντας την εντύπωση ότι πρόκειται για τα τελευταία φτωχά απομεινάρια του μετά τη διαρπαγή του υλικού του στα νεότερα χρόνια.

Η εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα στο βόρειο τείχος συνδέθηκε με ένα πρόγραμμα εκτροπής του χειμάρρου που διασχίζει εδώ και πολλές δεκαετίες την αρχαία πόλη με καταστρεπτικές συνέπειες, και δημιουργίας μιας νέας κοίτης του έξω από το βόρειο τείχος, που να διοχετεύει τα νερά στο τεχνητό κανάλι, το οποίο ρέει σήμερα κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της αρχαίας πόλης⁴. Έτσι, σε δυο μεγάλες περιόδους, τα καλοκαίρια του 1986 και 1987, οι εργασίες προχώρησαν με γρήγορο ρυθμό και διενεργήθηκαν με δυο τρόπους: 1. Με την αποκάλυψη της εξωτερικής κυρίως παρειάς του βόρειου τείχους, που έγινε με μηχανικά μέσα. Αφαιρέθηκε μια υψηλή επίχωση από στρώματα χαλικιού, που σε ορισμένα σημεία έφτανε τα δύο μέτρα ύψος και, όπως φάνηκε, κάλυπτε το τείχος έως το ορατό επίπεδο της ρωμαϊκής περιόδου· χαμηλότερα από αυτήν αφαιρέθηκε η επίχωση που σχετίζεται με την καταστροφή του ελληνιστικού τείχους και έφτανε έως το επίπεδο του τοιχοβάτη του⁵.

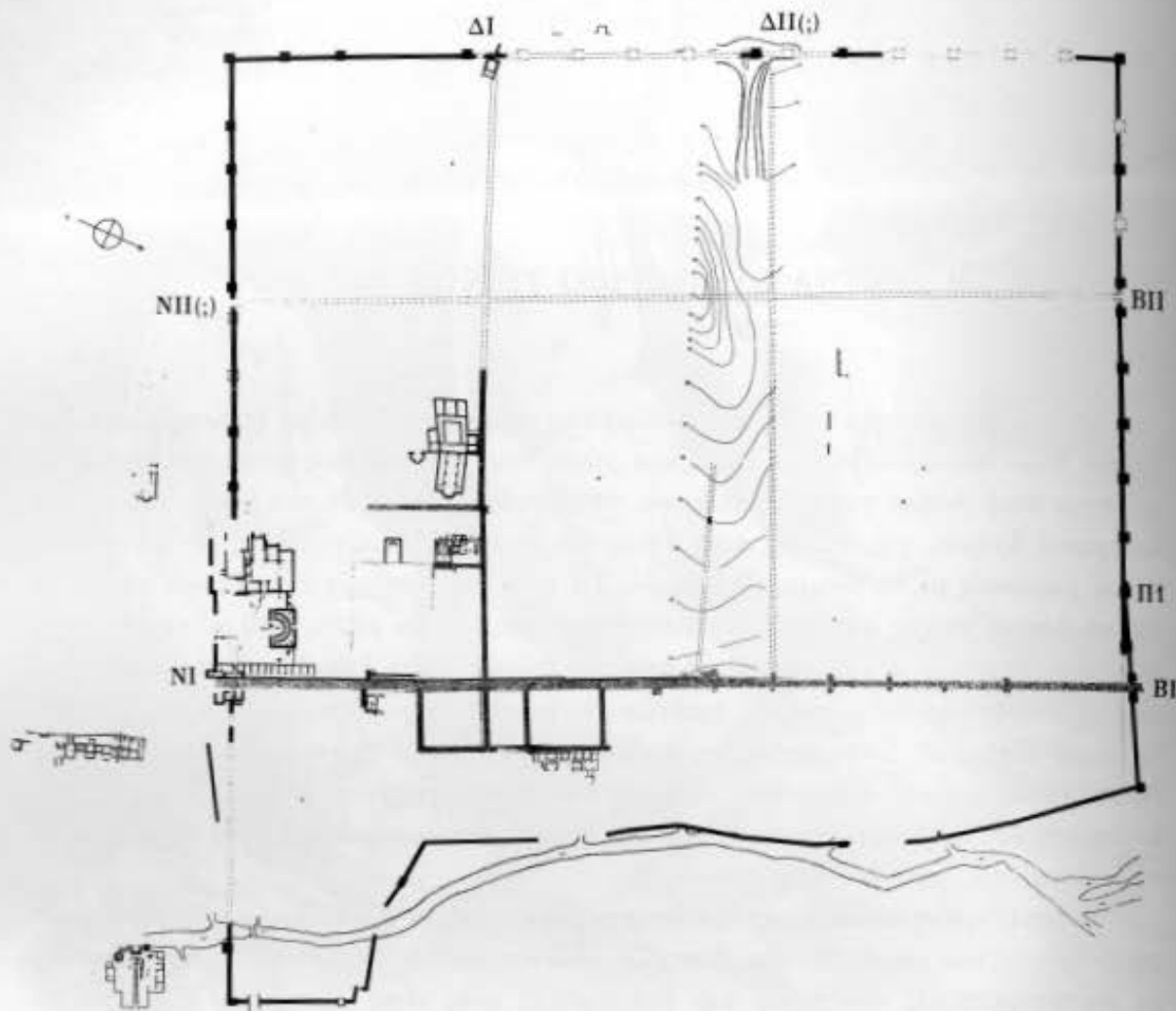
1. Για τα συμπεράσματα από τις ανασκαφικές έρευνες στα τείχη του Δίου έως το 1983/84 βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού στο Αρχαία Μακεδονία IV (1986) 567 κ.ε. (στο εξής Αρχ. Μακεδ.) και στο τείχος Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία 1 (1985) 22 κ.ε. (στο εξής Πιερία 1).

2. Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1928, 81.

3. Βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Αρχ. Μακεδ., 567 κ.ε. και Πιερία 1, 23.

4. Ό.π.

5. Αναλυτικά για τις οικοδομικές φάσεις του τείχους και για τη χρονολόγησή τους, βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού, ό.π. (σημ. 1).

Σχ. 1. Προσωρινή κάτοψη του περιβόλου με τους κύριους άξονες της πόλης.

Η αποκάλυψη αυτή συνδυάστηκε αναγκαστικά με την έρευνα των τάφων που εντοπίζονταν κάθε τόσο κατά μήκος του τείχους. 2. Με συστηματική ανασκαφή σε καίρια σημεία της οχύρωσης, δηλαδή σε πύργους και σε πύλες⁶.

Όπως συμβαίνει κατά κανόνα και στις άλλες πλευρές του περιβόλου, έτσι και στη βόρεια η πορεία που ακολουθεί το τείχος είναι τόσο στην ελληνιστική περίοδο όσο και στη ρωμαϊκή η ίδια (Σχ. 1). Κατά την ανοικοδόμηση δηλαδή του νέου τείχους τον 3ο αι. μ.Χ. η ορατή γραμμή της ελληνιστικής οχύρωσης αποτέλεσε οδηγό για τα συνεργεία των μαστόρων, που προχωρούσαν άλλοτε καθαρίζοντας την επιφάνεια των λίθων της και άλλοτε θεμελιώνοντας τη δική τους κατασκευή επάνω στην επίχωση που τους κάλυπτε. Η παράλληλη αυτή πορεία των δύο φάσεων διακόπτεται σε ένα

6. Εκτός από τους φοιτητές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης που βοήθησαν, ως ακούμενοι, στην ανασκαφή, εργάστηκαν, αναλαμβάνοντας υπεύθυνα ορισμένους τομείς του τείχους, οι μεταπτυχιακοί φοιτητές Ε. Ανθυμίδου, Β. Μπαγλάνη-Ευσταθίου, Αικ. Τρανταλίδου και κυρίως ο Δ. Ρουμπής.

σημείο το οποίο βρίσκεται 60 μ. περίπου δυτικά από τον κεντρικό δρόμο και όπου έχουν αποκαλυφτεί δυο πύργοι σχεδόν επάλληλοι, που ανήκουν στην καθεμιά από αυτές (Σχ. 1, Π1). Το σκέλος του τείχους που ξεκινά από τον πύργο της νεότερης φάσης προς Α εγκαταλείπει την ευθεία αποκλίνοντας κατά 4° προς τα ΒΑ. Η απόκλιση αυτή, με την οποία γίνεται μια πολύ περιορισμένη διεύρυνση, αφού στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου φτάνει τα 10 μ. μόλις, δεν πρέπει να προκλήθηκε από τυχόν προϋπάρχοντα κτίσματα στην περιοχή, που έπρεπε να προστατευτούν από τη νέα οχύρωση⁷. Είναι πιθανότερο να οφείλεται στην κατάσταση που παρουσίαζε εδώ η επίχωση κατά την περίοδο της ανοικοδόμησής της και εξαιτίας της οποίας κρίθηκε συμφερότερο να μετακινηθεί η γραμμή του τείχους λίγο προς τα έξω.

Η αποκάλυψη του βόρειου τείχους έδωσε αφορμή να γίνουν ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τη σχεδίαση του πρώτου περιβόλου. Η θέση της πόλης στον πεδινό χώρο ανάμεσα στους πρόποδες του Ολύμπου και στη θάλασσα, που παρουσιάζει μεταξύ της δυτικής και ανατολικής πλευράς μια υψομετρική διαφορά 16 μόλις μέτρων, αποτέλεσε βασική προϋπόθεση για να χαραχτεί με κανονικό ορθογώνιο σχήμα⁸. Η χάραξη αυτή πρέπει να είναι σύγχρονη με την ανοικοδόμηση του παλιότερου γνωστού περιβόλου του Δίου⁹, τον οποίο έχουμε χρονολογήσει με πιθανότητα στα χρόνια του Κασσάνδρου. Ως βάση για τη χάραξη της πεδινής πόλης χρησιμοποιήθηκε ένα κανονικό ορθογώνιο με πλευρά 640 μ. περίπου, όσο είναι δηλαδή το μήκος της δυτικής πλευράς του τείχους. Στο μήκος αυτό χωρούν 15 πύργοι από 21 πόδια¹⁰ ο καθένας, 16 μεσοπύργια διαστήματα από 100 πόδια, καθώς και το πάχος των δύο σκελών του τείχους, δηλαδή 20 πόδια —η προβολή των γωνιακών πύργων δεν υπολογίζεται—. Μετατρέποντας τα μεγέθη αυτά σε μέτρα έχουμε: $103,32 + 524,8 + 6,56 = 634,68$ μ. Το κανονικό αυτό σχήμα τροποποιήθηκε προσαρμοζόμενο τόσο στη φυσική διαμόρφωση του εδάφους, πράγμα που έγινε κυρίως στην ανατολική πλευρά, όσο και στις πραγματικές ανάγκες της οχύρωσης. Έτσι λ.χ. στην πύλη Β Π¹¹ το μεσοπύργιο διάστημα μειώθηκε στο μισό, δηλαδή σε 50 πόδια, για την ασφαλέστερη προστασία της. Παρά τις αποκλίσεις από το αρχικό θεωρητικό σχήμα, η κανονικότητα και οι αντιστοιχίες ανάμεσα στις πλευρές του περιβόλου είναι τέτοιες, ώστε μπορούμε με πιθανότητα να συμπληρώσουμε στοιχεία της οχύρωσης,

7. Αυτό συνέβη αντίθετα σε ένα τμήμα του νότιου περιβόλου, που μετατοπίστηκε λίγο προς τα έξω εξαιτίας της ύπαρξης του μεγάλου συγκροτήματος των θερμών κατά την περίοδο της ανοικοδόμησης του υστερορωμαϊκού τείχους. Για μια πιο λεπτομερή κάτοψη του τμήματος αυτού βλ. Γ. Καραδέδος στο τείχος Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία 2 (1986) 35 εικ. 1 (αρ. 8). (στο εξής Πιερία 2).

8. Βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Αρχ. Μακεδ., 568 κ.ε. με σημ. 8 και Πιερία 1, 23. Πόσο σπάνια είναι στα ελληνιστικά χρόνια η επιλογή πεδινής θέσης για την ίδρυση μιας πόλης το επισημαίνει ο H. Lauter, Die Architektur des Hellenismus (1986) 68 κ.ε.

9. Βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Πιερία 1, 23.

10. Χρησιμοποιήθηκε εδώ ένα μεγάλο πόδι που έχει μήκος κάτι λιγότερο από 0,33 μ., πιθανόν 0,328 μ. Για τα μεγέθη του ποδιού στην αρχιτεκτονική βλ. π.χ. O. Broneer, Isthmia I (1971) 174 κ.ε.

11. Αποκαλύφθηκε στην ανασκαφή του 1986 και απέχει 170 μ. περίπου από τη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου.

δηλαδή πύργους και πύλες, στη μια ή στην άλλη πλευρά, ακόμη και όταν έχουμε μεγάλα άσκαφτα τμήματα. Έτσι, συμπληρώνοντας στη δυτική πλευρά, από τη βορειοδυτική γωνία προς νότον, μια σειρά από πύργους με κανονικές αποστάσεις μεταξύ τους¹², διαπιστώνουμε ότι ο όγδοος μετά το γωνιακό είναι μετατοπισμένος τόσο όσο χρειάζεται για να δημιουργηθεί μια διάταξη όμοια με αυτήν της πύλης Β II. Εντοπίζεται έτσι η θέση μιας πύλης, που θα ήταν η δεύτερη (από νότον) της δυτικής πλευράς (πύλη Δ II). Την υπόθεση αυτή ενισχύει η ύπαρξη ενός δρόμου, ο οποίος ξεκινά από τον κεντρικό και καταλήγει στον υποθετικό άξονά της. Ομοίως και στη νότια πλευρά εντοπίζουμε υποθετικά μια ακόμη πύλη εκτός από αυτήν που υπάρχει στην απόληξη του κεντρικού δρόμου, την πύλη Ν II. Πρέπει να αναζητηθεί στο πέρας του δρόμου ο οποίος ξεκινά από την πύλη Β II, γιατί οι πύργοι που έχουν αποκαλυφθεί στη νότια πλευρά δείχνουν ότι υπήρχε και εδώ μια αντίστοιχη διάταξη. Φτάνουμε έτσι στο υποθετικό αλλά αρκετά πιθανό συμπέρασμα, ότι δηλαδή οι τρεις ευθύγραμμες πλευρές του περιβόλου είχαν η καθεμιά από δύο εισόδους, από τις οποίες ξεκινούν οι βασικοί δρόμοι-άξονες της πόλης, δύο σε οριζόντια και δύο σε κάθετη έννοια¹³.

Ήφθονα στοιχεία μας έδωσε το βόρειο τείχος και σε ό,τι αφορά τον τρόπο δομής των διαδοχικών φάσεων της οχύρωσης, μερικά από τα οποία θα επισημανθούν εδώ. Η πρώτη φάση του τείχους (Κασσάνδρου), που αποτελείται από καλοαρμοσμένους λιθοπλίνθους με κυφωτή συνήθως όψη και με λοξούς αρμούς, σώθηκε σε αρκετή έκταση και σε έναν πάντοτε δόμο, τον πρώτο πάνω από τον τοιχοβάτη (Εικ. 1-3). Πάνω από αυτόν σώζονται σε αρκετές περιπτώσεις σειρές λίθων από το ίδιο υλικό, από κροκαλοπαγή δηλαδή πέτρα, ακανόνιστου όμως σχήματος. Είναι άλλοτε μικρότεροι και άλλοτε μεγαλύτεροι, τοποθετημένοι πυκνά ο ένας δίπλα στον άλλο (Εικ. 1-4). Μια πρώτη σκέψη θα ήταν να θεωρήσουμε ότι ο τρόπος αυτός δόμησης εφαρμόστηκε στην επισκευή μεγάλης κλίμακας των ελληνοιστικών χρόνων, την οποία έχουμε αποδώσει, με τη βοήθεια και της γραπτής παράδοσης, στον Φίλιππο Ε¹⁴. Ωστόσο όμως μια παρατήρηση στην εσωτερική πλευρά ενός από τους βόρειους πύργους κάνει πιθανότερη την απόδοση των τμημάτων αυτών στην αρχική φάση του τείχους. Το ισόγειο των ελληνοιστικών πύργων, όπου υπήρχε αρχικά δωμάτιο, μπαζώθηκε στη φάση της ελληνοιστικής επισκευής· όπως έχει παρατηρηθεί σε ορισμένες περιπτώσεις, η είσοδός τους κλείστηκε με πέτρες ή με πλίνθους¹⁵. Αυτό συνέβη προφανώς και στην περίπτωση ενός βόρειου πύργου (Εικ. 3-4), στο άνοιγμα του οποίου υπάρχουν τοποθετημένοι λίθοι ακανόνιστοι που πατούν επάνω σε χώμα (Εικ. 4). Ωστόσο όμως οι πλευρές του πύργου είναι χτισμένες με το σύστημα που

12. Οι άσκαφτοι πύργοι τόσο στην πλευρά αυτή όσο και στις υπόλοιπες δηλώνονται στο Σχ. 1 με διακεκομμένη γραμμή.

13. Η χάραξη μιας πόλης με τη βοήθεια ευθύγραμμων αξόνων αποτελεί τον κανόνα στα όψιμα κλασικά και ελληνοιστικά χρόνια, βλ. Lauter, ό.π. (σημ. 8), 77 κ.ε.

14. Βλ. παραπάνω, σημ. 5.

15. Βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Αρχ. Μακεδ., 571 και εικ. 4.

προαναφέραμε, δηλαδή με σφιχτοδεμένους μικρούς λίθους σε σειρές, επάνω από το δόμο των μεγάλων λιθοπλίνθων, δημιουργώντας καθαρό μέτωπο και εσωτερικά, δηλαδή στις πλευρές του δωματίου, που δεν μπορεί παρά να ανήκει στην αρχική φάση. Με αυτό λοιπόν τον τρόπο και όχι με άψητες πλίνθους¹⁶ θα ήταν, όπως φαίνεται, χτισμένη ολόκληρη η ανωδομή κατά την πρώτη περίοδο της οχύρωσης.

Πλίνθοι ελαφρά ψημένες (πάχους 7 εκ.) χρησιμοποιήθηκαν για την επισκευή στα χρόνια του Φιλίππου του Ε', σε συνδυασμό με αρχιτεκτονικό υλικό σε δεύτερη χρήση (Εικ. 5). Οι πλίνθοι αυτές μας είναι γνωστές κυρίως από το στρώμα της επίχωσης που κάλυψε το τείχος μετά από την εγκατάλειψή του. Σε σπάνιες περιπτώσεις τις βρίσκουμε και χτισμένες. Παρόλο που διασώζονται σε κακή κατάσταση, δεν υπάρχει, νομίζω, αμφιβολία ότι και αυτές, όπως και το άλλο υλικό που χρησιμοποιήθηκε στην επισκευή, προήλθαν από προγενέστερα κτίσματα, αφού πρόκειται για κομμάτια και όχι για ολόκληρες πλίνθους. Σε μια-δυο περιπτώσεις βρέθηκαν μάλιστα και κομμάτια πλίνθων ειδικού τύπου, με προεξοχή και αύλακα στις δυο πλευρές τους αντίστοιχα, σαν αυτές που χρησιμοποιήθηκαν στο ελληνιστικό θέατρο του Δίου, επίσης σε δεύτερη χρήση¹⁷.

Άφθονο υλικό σε δεύτερη χρήση ενσωματώθηκε και κατά τη νέα ανοικοδόμηση του τείχους στην υστερορωμαϊκή περίοδο¹⁸. Όχι μόνον αρχιτεκτονικά μέλη αλλά και πλήθος από ταφικά μνημεία, κυρίως βωμοί ενεπίγραφοι, που μεταφέρθηκαν από το παρακείμενο νεκροταφείο, χτίστηκαν στα κατώτερα τμήματά του, και μάλιστα στην εξωτερική του πλευρά. Δημιουργείται έτσι μια όψη ανομοιογενής από άποψη υλικού και δομής, ωστόσο όμως εξαιρετικά εντυπωσιακή, όπως δείχνει το τμήμα στο οποίο εντοιχίστηκαν κομμάτια περιθύρου, γείσου, μικρό κιονόκρανο, καθώς και ένα άγαλμα στον τύπο της μεγάλης Ηρακλειώτισσας (Εικ. 6). Όπως και στην ανατολική πλευρά του τείχους, υπάρχουν ενδείξεις ότι τα ανώτερα τμήματα ήταν χτισμένα με αργούς λίθους και ψημένες πλίνθους. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε κανένα τμήμα της βόρειας πλευράς δεν παρατηρήθηκε ο τρόπος δομής με αργούς λίθους που χρησιμοποιήθηκε κατά την οψιμότερη φάση της οχύρωσης του Δίου, όταν η πόλη συρρικνώθηκε στο νοτιοδυτικό της τμήμα¹⁹.

Ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την ιστορία της οχύρωσης και της πόλης κατ' επέκταση, έδωσε η συστηματική ανασκαφή στις πύλες Β I και Β II. Στην περιοχή της πύλης Β I διαπιστώθηκε τμήμα από την ελληνιστική της φάση (Εικ. 7), παρόλο που η συνολική της μορφή δεν διευκρινίστηκε ακόμη. Έξω από την πύλη εντοπίστηκε

16. Παλιότερα είχα δεχτεί ότι η ανωδομή θα συνεχιζόταν σε ύψος με άψητες πλίνθους, ενώ παράλληλα είχα συσχετίσει με την πρώτη φάση του τείχους και τους καλά αρμοσμένους ακανόνιστους λίθους σε ένα τμήμα της νότιας πλευράς. Βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Αρχ. Μακεδ.*, 571 και εικ. 3.

17. Βλ. Γ. Καραδέδος, *Αρχ. Μακεδ.*, 335 και εικ. 7 (κάτω αριστ.)· του ίδιου, *Πιερία* 1, 28 και εικ. 6.

18. Για το ευρύτατα διαδεδομένο φαινόμενο της ενσωμάτωσης παλιότερου υλικού σε κτίρια και σε οχυρώσεις της όψιμης αρχαιότητας, βλ. F. W. Deichmann, *Die Spolien in der spätantiken Architektur* (1975) 6, 3 κ.ε.

19. Βλ. παραπάνω, σημ. 5.

μάλιστα και ένα μικρό τμήμα πιθανότατα του σύγχρονου δρόμου, ο οποίος θα προχωρούσε λίγα μέτρα πέρα από το κατώφλι, όπως συμβαίνει και με το μεταγενέστερο πλακοστρωμένο κεντρικό δρόμο. Επάνω από την επίχωση που κάλυπτε τα λείψανα της ελληνιστικής πύλης δημιουργήθηκε στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. (σύμφωνα με τα νομίσματα μέσα σ' αυτήν) ένα παχύ στρώμα που περιείχε καμένα υλικά, μάζες σιδήρου σε μεγάλη ποσότητα, σιδερένια μικροαντικείμενα και εργαλεία μαζί με όστρακα και κόκκαλα ζώων. Επειδή το στρώμα αυτό είναι αρκετά εκτεταμένο, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι σχηματίστηκε από απορρίμματα εργαστηρίων που ήταν εγκατεστημένα εδώ κοντά. Στη συνέχεια και για αρκετό διάστημα η περιοχή εγκαταλείφτηκε, έτσι ώστε ο χείμαρρος που κατέβαινε από τον Όλυμπο να συσσωρεύσει ένα παχύ στρώμα από κροκάλες και χαλίκια. Την εγκατάλειψη μαρτυρούν εξάλλου και λάκκοι αποξήλωσης μέσα στο στρώμα αυτό, οι οποίοι έφτασαν ορισμένες φορές και μέχρι τον τοιχοβάτη του ελληνιστικού τείχους. Αυτή ήταν η κατάσταση όταν στρώθηκαν οι πλάκες του κεντρικού δρόμου (Εικ. 8). Περίεργο φαίνεται για την ώρα το γεγονός ότι το κατάστρωμα του δρόμου αυτού υψώνεται αρκετά στο βόρειο πέρασ του δημιουργώντας μια κύρτωση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο από την ευθυνηρία των δύο πύργων της ρωμαϊκής περιόδου που τον πλαισιώνουν (Εικ. 8) και που είναι μεταγενέστεροι από αυτόν. Ότι η πλακόστρωση του δρόμου προηγείται από την ανοικοδόμηση του νέου τείχους φαίνεται από το γεγονός ότι οι λίθοι του καταστρώματος δεν εφάπτονται στην πλευρά του προς Δ πύργου, ενώ και το δυτικό κρσπέδο διακόπτεται απότομα λίγο πριν από τον ίδιο πύργο. Τη θέση του λίθου του κρσπέδου καταλαμβάνει η νοτιοανατολική γωνία του πύργου, μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι το τμήμα αυτό του κρσπέδου αφαιρέθηκε κατά την ανοικοδόμηση της οχύρωσης. Εξάλλου δεν θα ήταν καθόλου πιθανό η πλακόστρωση του δρόμου να έγινε σε μια περίοδο μεγάλης ανάγκης για την ανέγερση τείχους, όπως είναι τα μέσα του 3ου αι., ούτε φυσικά αργότερα. Φαίνεται έτσι λογικό αυτό να πραγματοποιήθηκε σε μια περίοδο ακμής της πόλης, που, σύμφωνα με τη στρωματογραφία στην περιοχή, απέχει αρκετά από τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., πιθανότατα λοιπόν στην πρώιμη εποχή των Σεβήρων.

Στην πύλη Β II, όπου τα ερείπια σώζονται σε πολύ καλύτερη κατάσταση, έχουμε ένα από τα πιο εντυπωσιακά σημεία της πόλης (Εικ. 9). Σώζονται στη θέση τους οι παραστάδες της ελληνιστικής πύλης, που χρησίμευσαν ως παραστάδες και στη ρωμαϊκή φάση του τείχους, οπότε υψώθηκε το επίπεδο κατά 1,30 μ. περίπου. Το κατώφλι, που σώζεται στη θέση του διατηρώντας και τα ίχνη της χρήσης του (Εικ. 9-10), είναι θεμελιωμένο επάνω σε παχύ στρώμα από αργούς λίθους και κονίαμα. Η διαμόρφωση της ρωμαϊκής πύλης είναι απλή, ενώ στα ελληνιστικά χρόνια η είσοδος είχε πιο μνημειακή μορφή, που δεν μας είναι ακόμη καλά γνωστή. Πιθανότατα είχαμε στο εσωτερικό της δημιουργία μιας ορθογώνιας «αυλής», γιατί η δυτική παρειά της πύλης προχωρεί προς νότον περισσότερο από ό,τι απαιτεί το συνηθισμένο πάχος του τείχους (3,20 μ.) (Εικ. 10). Με βεβαιότητα εντοπίστηκε εδώ το κατάστρωμα του ελληνιστικού δρόμου, που αποτελείται από χαλίκια μέσα σε πατημένο χώμα. Αντίθετα το κατάστρωμα του ρωμαϊκού δρόμου, που εντοπίστηκε σε μια τομή λίγο

νοτιότερα μέσα στην πόλη, καταστράφηκε εδώ από έναν λάκκο που ανοίχτηκε στην είσοδο φτάνοντας βαθιά έως το ελληνιστικό επίπεδο. Χρήση της περιοχής πριν από την ανοικοδόμηση της ρωμαϊκής οχύρωσης μαρτυρείται και εδώ. Ανάμεσα στην πύλη Β II και στον πύργο που την πλαισιώνει από τα δυτικά, αποκαλύφτηκε εσωτερικά από τον περίβολο τμήμα κτιρίου της ρωμαϊκής περιόδου (Εικ. 10), επάνω στο οποίο πάτησε το τείχος. Χρήση της περιοχής μαρτυρούν βέβαια και οι ταφές που διαπιστώθηκαν μέσα από το τείχος και που πρέπει να ανήκουν σε περιόδους κατά τις οποίες η οχύρωση δεν λειτουργούσε: 1. Στο διάστημα μετά από την εγκατάλειψη της ελληνιστικής οχύρωσης έως την ανοικοδόμηση του υστερορωμαϊκού τείχους. 2. Στην περίοδο μετά από την εγκατάλειψη του τμήματος αυτού της πόλης.

Μετά από έρευνες δεκατριών ετών στα τείχη του Δίου και μετά από τις πρόσφατες παρατηρήσεις κατά την ανασκαφή της βόρειας πλευράς, επιτρέπεται, νομίζω, να διατυπώσουμε ορισμένα γενικότερα συμπεράσματα για την ιστορία τους. Η τελευταία επισκευή της ελληνιστικής οχύρωσης, που μαρτυρείται και από τις πηγές, έγινε από τον ίδιο τον Περσέα στις παραμονές της μάχης της Πύδνας. Στους αιώνες που ακολουθούν τα λαμπρά, κατά τον Τίτο Λίβιο (44.7), τείχη του Δίου εγκαταλείπονται και καταρρέουν. Το υλικό της ανωδομής τους αποξηλώνεται και δημιουργείται μια επίχωση που σκεπάζει τα λείψανά του. Η περιοχή του βόρειου τείχους τουλάχιστον χρησιμοποιείται ως νεκροταφείο, όμως στα μέσα αυτοκρατορικά χρόνια επεκτείνονται ως εδώ τα κτίσματα και οι δραστηριότητες της πόλης. Όμοια και στη δυτική πλευρά το χτίσιμο μιας δεξαμενής και υδραγωγείου κλείνουν την είσοδο από τη δυτική πύλη Δ I²⁰ (Σχ. 1). Ενώ ακόμη το Δίον είναι ανοχύρωτο, γίνεται η πλακόστρωση του κεντρικού δρόμου, πιθανόν στο πλαίσιο ενός προγράμματος αναδιαμόρφωσης της ρωμαϊκής αποικίας στην πρώιμη εποχή των Σεβήρων. Μισό αιώνα περίπου αργότερα, στην περίοδο της μεγάλης κρίσης της αυτοκρατορίας και των βαρβαρικών επιδρομών, δηλαδή στα μέσα του 3ου αι., ή αμέσως μετά, χτίζεται σχεδόν εκ θεμελίων μια νέα οχύρωση. Όπως και σε τόσες άλλες περιπτώσεις ενσωματώνεται στο τείχος ό,τι υλικό υπάρχει πρόχειρο, ακόμη και ταφικά μνημεία που δεν πρόφτασαν να σταθούν παρά λίγο χρόνο μόνον όρθια. Έτσι σε μια περίπτωση το κόκκινο χρώμα της επιγραφής, που είναι χαραγμένη στον επιτύμβιο βωμό του Παύλου, αποτυπώθηκε επάνω στο φρέσκο κονίαμα που τον κάλυψε κατά την ενσωμάτωσή του στον πύργο προς Δ της πύλης Β I.

Έως πότε λειτούργησε το νέο αυτό τείχος; Το ερώτημα αυτό πρέπει να συνδυαστεί με ένα δεύτερο: πότε και για ποιο λόγο εγκαταλείφθηκαν μεγάλα τμήματα της πόλης στη βόρεια και την ανατολική της πλευρά, με αποτέλεσμα να περιοριστεί στο νοτιοδυτικό της τμήμα, μέσα σε μια ακόμη οψιμότερη και πολύ μικρότερη οχύρωση, την παλαιοχριστιανική οχύρωση του Δίου; Ενδείξεις για το χρόνο της εγκατάλειψης του μεγάλου περιβόλου του 3ου αι. μας δίνουν νομίσματα του Αυρηλιανού που βρέθηκαν σε δύο από τους βόρειους πύργους, μέσα στα ερείπια

20. Βλ. και Γ. Καραδέδος, Πιερία 2, 36 κ.ε. με εικ. 1 (αρ. 3 και 4) και εικ. 4.

του δωματίου τους²¹. Αν αυτές ενισχυθούν στη συνέχεια και από άλλες, τότε θα πρέπει να δεχτούμε ότι η καταστροφή επήλθε πολύ γρήγορα, πιθανόν πριν από τα τέλη του 3ου αι. Όσο για την αιτία που την προκάλεσε, την απάντηση τη δίνουν οι ίδιες οι επιχώσεις που κάλυπταν το σωζόμενο τμήμα του τείχους στην ανατολική και βόρεια πλευρά, έως το ορατό επίπεδο της εποχής κατά την οποία ήταν σε χρήση. Στην ανατολική πλευρά την επίχωση αποτελούσαν στρώματα λάσπης, ενώ στη βόρεια στρώματα από κροκάλες και χαλίκι (Εικ. 11). Και στις δύο περιπτώσεις δεν υπήρχαν μέσα σ' αυτήν γκρεμίσματα, όπως λογικά θα περιμέναμε. Είναι λοιπόν προφανές ότι οι επιχώσεις δημιουργήθηκαν γρήγορα και πριν αρχίσει να καταρρέει το τείχος. Νερά που έτρεχαν ορμητικά από τα δυτικά κατακλύζοντας τη βόρεια περιοχή της πόλης κατέβασαν όγκους από χαλίκια. Αντίστοιχα στην ανατολική πλευρά η υπερχειλίση του Βαφύρα είχε ως αποτέλεσμα να καλυφτεί η περιοχή με λάσπη. Μια θεομηνία λοιπόν έπνιξε κυριολεκτικά το Δίον στα νερά. Οι παρατηρήσεις αυτές αποκλείουν το ενδεχόμενο μιας καταστροφής από εχθρική επέμβαση αλλά και το ενδεχόμενο μιας σεισμικής καταστροφής, αφού μάλιστα σε κανένα τμήμα του τείχους δεν παρατηρήθηκαν ρωγμές, όπως συνέβη σε άλλα κτίσματα του Δίου. Ο σεισμός που κατέστρεψε τις μεγάλες θέρμες στη νότια πλευρά της πόλης προηγείται όχι μόνον από την καταστροφή αλλά και από την κατασκευή της οχύρωσης των μέσων του 3ου αι., αφού το κεφάλι μιας μορφής από το σύνταγμα του Ασκληπιού που ήταν στημένο σε μια από τις αίθουσες του συγκροτήματος βρέθηκε εντοιχισμένο στο νότιο τείχος²². Αλλά ούτε και ένας σεισμός μεταγενέστερος, που βεβαιώνεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, ήταν δυνατόν να πλήξει τα τείχη, γιατί αυτά πρέπει να είχαν ήδη επιχωστεί σε μεγάλη έκταση. Πιο σίγουρες όμως απαντήσεις στα προβλήματα αυτά θα μπορούσαμε να δώσουμε όταν ερευνηθεί συστηματικά και ο οψιμότερος περίβολος του Δίου.

Θεσσαλονίκη,
Πανεπιστήμιο

Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

21. Για το ένα από αυτά βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Αρχ. Μακεδ., 578. Ένα δεύτερο βρέθηκε το 1987 στον πύργο που πλαισιώνει από τα δυτικά την πύλη Β Ι.

22. Για τις μεγάλες θέρμες και τον διάκοσμό τους βλ. Δ. Παντερμαλής, Πιερία 2, 9 κ.ε.

1. Δείον. Εξωτερική όψη του βόρειου τείχους (πρώτος δόμος της πρώιμης ελληνιστικής φάσης, ακανόνιστοι λίθοι και υψηλότερα γωνιασμένοι λίθοι της υστερορωμαϊκής περιόδου). 2. Λεπτομέρεια του βόρειου τείχους (τοιχοβάτης, δόμος της πρώιμης ελληνιστικής φάσης, ακανόνιστοι λίθοι). 3. Εσωτερική όψη πύργου του βόρειου τείχους (τοιχοβάτης, πρώτος δόμος, ακανόνιστοι λίθοι). 4. Η είσοδος του πύργου της εικ. 3, που κλείστηκε στην εποχή του Φιλίππου Ε'.

5. Εξωτερική όψη ενός από τους βόρειους πύργους, χτισμένη με γωνιασμένους κυρίως λίθους στην εποχή του Φιλίππου Ε' (η υψηλότερη στρώση ανήκει στην υστερορωμαϊκή φάση). 6. Εξωτερική όψη του βόρειου τείχους χτισμένη στην υστερορωμαϊκή περίοδο, που πατά επάνω στους γωνιασμένους λίθους του ελληνοιστικού τείχους. Το επίπεδο της ρωμαϊκής εποχής αρχίζει από το επίπεδο της πλίνθου του αγάλματος. 7. Λείψανα από την ελληνοιστική φάση της βόρειας πύλης Β Ι. 8. Η απόληξη από το επίπεδο της πλίνθου του αγάλματος.

Αποψη της βόρειας πύλης Β ΙΙ και τμήμα του πύργου που την πλαισιώνει από τα ανατολικά. 10. Η δυτική παρειά της βόρειας πύλης Β ΙΙ με τμήμα του κατωφλιού. Αριστερά, πιο χαμηλά, η αντίστοιχη παρειά της ελληνοιστικής πύλης, που χωρεί προς νότον για να σχηματίσει «αυλή», και στο δεύτερο επίπεδο τοίχος ρωμαϊκού κτιρίου. 11. Σκάμμα κατά μήκος του βόρειου τείχους, όπου διακρίνεται αριστερά η επίχωση που αποτελείται από χαλίκια.